

туту, а також державних службовців з Міністерства економіки, Державної гідрометслужби України, Державного комітету по водному господарстві України, які читають нові спецкурси.

Для забезпечення навчальних та виробничих практик, які передбачені напрямами підготовки фахівців на факультеті, використовуються чотири постійно діючі навчально-наукові бази університету: *Канівський природний заповідник* (м. Канів Черкаської області), де всі студенти I курсу проходять нормативну навчальну фізико-географічну практику; *Богуславська гідрологічна база* (м. Богуслав Київської області), де проходять гідрометричну практику гідрологи II курсу; геофізичну – метеорологи II курсу; геодезичну – картографи I курсу; топогеодезичну – курсанти та студенти II курсу; *Ясінянська навчально-наукова база* в Карпатах (с. Чорна Тиса Рахівського району Закарпатської області), де проходить літня комплексна географічна практика географів; *База спортивно-оздоровчого табору університету в с. Плюти* Обухівського району Київської області (СОТ "Мрія"), що використовується для проведення нормативної топографо-геодезичної практики студентів I курсу всіх напрямів підготовки (крім картографів).

З метою підготовки спеціалістів у сфері географічної науки та туризму з поглибленим знанням італійської мови і культури географічний факультет в 1999 р. виступив з ініціативою підписання Угоди між Київським національним університетом імені Тараса Шевченка та Асоціацією з розвитку італійської мови і культури "ІТАШАМО".

Факультет має **науково-дослідні лабораторії**: *регіональної економіки і політики, ландшафтної екології та аерокосмічного моніторингу навколишнього середовища та 2 науково-дослідні сектори: гідрогеології та гідрохімії, картографії та геоінформатики* співробітники яких проводять дослідження різних аспектів географічної науки. На факультеті виконуються шість держбюджетних тем за Комплексними університетськими програмами – "Охорона навколишнього середовища", "Педагогіка вищої школи", "Наукова термінологія".

На факультеті працює дві спеціалізовані ради із захисту докторських дисертацій за спеціальностями 11.00.02 – економічна та соціальна географія; 11.00.11 – конструктивна географія та раціональне використання природних ресурсів; 11.00.12 – географічна картографія; 11.00.13 – історія географії; 11.00.07 – гідрологія суші, водні ресурси, гідрохімія; 11.00.09 – кліматологія, метеорологія, агрометеорологія.

Географічний факультет має постійний науковий та навчальний спілкування із зарубіжними університетами: Ягеллонським (Польща), Дебреценським (Угорщина), Мюнхенським (Німеччина), географічними факультетами університетів США, Великої Британії, Росії, Білорусі, Словаччини, Чехії, Узбекистану, Нідерландів та ін. На кафедрах і в науково-дослідних лабораторіях виконуються значний обсяг досліджень. За останні 5 років опубліковано 22 монографії, 11 підручників, 58 навчальних посібників і 430 статей. Професорсько-викладацький склад брав участь у 209 наукових конференціях, в т.ч. у 55 міжнародних. Факультет провів 10 міжнародних і загальноукраїнських конференцій.

Набір в аспірантуру здійснюється за дев'ятьма спеціальностями. В аспірантурі навчається 80 осіб, у тому числі 49 з відривом, 31 – без відриву від виробництва. За п'ять років захищено 8 докторських і 14 кандидатських дисертацій.

Географічний факультет щорічно готує до друку періодичні фахові видання: "Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Географія", "Економічна та соціальна географія", "Картографія та вища школа", "Гідрологія, гідрохімія і гідроекологія", "Фізична географія та геоморфологія".

УДК 911.551.4

П. Шищенко, д-р геогр. наук, Н. Муніч редактор

ІСТОРІЯ ГЕОГРАФІЇ ТА ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ: ГАЛУЗІ НАУКИ І НАВЧАЛЬНІ ДИСЦИПЛІНИ

Аналізується об'єктно-предметне поле історії географії як науки і навчальної дисципліни в порівнянні з історичною географією.

This article is consist of the analysis of the situation in the historical geography and consideration of the subject-object sphere of history of geography as branch of science and academic subject.

Постановка проблеми. Історія географії та історична географія позиціонуються як наукові галузі і навчальні дисципліни, мають певні понятійно-термінологічні перехрестя, потребують з'ясування їх об'єктно – предметного поля [11].

Історична географія, історичне ландшафтознавство, палеогеографія, палеоландшафтознавство розвиваються як складові географічної науки та навчальних планів і програм, підготовки фахівців на географічних факультетах. Історія географії набула статус наукової спеціальності (постанова президії ВАК України від 17.11.1995 р. та від 13.02.2002 р.). Вочевидь необхідно розрізняти ці галузі географії за атрибутами логічних основ науки та наукових систем, що саморозвиваються.

Метою статті є порівняльний аналіз сутності історії географії та історичної географії, визначення атрибутивних ознак історії географії як науки і навчальної дисципліни.

Викладання основного матеріалу. Серед складників логічних підвалин науки: об'єкт, предмет, методи, наукові факти, гіпотези, теорії, ідеї, практика, П. Копнін [13] найважливішими вважав нові наукові ідеї, які реалізуються в інтелектуальній, господарській, суспільній,

освітній практиці. Запропонований підхід до визначення логічних підвалин науки потрібний для утвердження історії географії та історичної географії як самостійних наук і навчальних дисциплін. Цьому слугує сформульований Б. Кедровим [12] принцип історизму в його застосуванні до системного аналізу розвитку науки: наука як система, що саморозвивається, проходить певні етапи (стадії) в своєму становленні: (наука натуральна → наука прикладна → наука технічна, інженерна → наука економічна → наука екологічна → наука конструктивна). В загальному плані вимальовується така схема: палеогеографія – історична географія – сучасна (актуальна географія). М. Веклич пропонував розрізняти палеоландшафтознавство і неоландшафтознавство [2].

Діапазон думок про зміст історичної географії, історичного ландшафтознавства є таким же поліфонічним [2, 5, 6, 9, 17, 18], як і розуміння суті історії географії [1, 7, 8, 15, 16], їх положення в структурі наукових знань. За А. Геттнером, який трактував географію як хорологічну науку про земну поверхню і ландшафтознавство, за своїми методами історична географія є дисципліною географічною і антропологічною, її формують історики та археологи [6]. С. Рудницький до складу історичної

географії відносить: 1) історичне дослідження природи краю (історичні: геоморфологія, гідрологія, кліматологія, біогеографія); 2) історичну антропогеографію (історичні: демографія, етногеографія, селитьби, топографія, картографія, ономастологія, історико – політична географія). Однак на запитання, чи можна історичну географію вважати за самостійну науку, чи бодай дисципліну, відповідає, що історична географія, як самостійна галузь землезнання, не існує [18]. В. Жекулін визначає історичну географію як національну науку, розташовану на межі між географією та історією [9]. У Л. Воропай історична географія – галузь історико-географічних знань, її предметом є просторово-вікові зв'язки та взаємодія природних і соціально-економічних територіальних систем [5]. С. Романчук визначає історичне ландшафтознавство як складову історичної географії, його предмет – історія розвитку освоєння та змін географічного середовища і ландшафтів. В системі географічних наук історична географія розташовується між актуальною географією та палеогеографією [17]. У В. Круля історична географія є комплексною наукою, яка об'єднує наукові напрями на межі географії та історії [14].

Поліоб'єктно-предметною є палітра історичної географії світу у В. Максаковского: давній світ, середні віки, ранній новий світ, великі географічні відкриття, новий час [15]. На тлі цих суджень найближчими до істини вважаємо визначення М. Веклича: 1) ландшафтознавство – це самостійна наука і в той же час частина (а не галузь) фізичної географії, яка досліджує сучасні ландшафти, сучасну ландшафтну оболонку; 2) палеоландшафтознавство: а) самостійна наука про генетично однорідні єдності природи земної поверхні – ландшафти, які існували в минулому; б) частина палеогеографії, яка вивчає давню географічну оболонку Землі.

Сказане засвідчує той незаперечний факт, що історична географія перебуває в пошуку власного об'єктно-предметного поля, формуванні понятійно-термінологічного апарату.

На це акцентується увага і в історії географії, що виконує суттєві пізнавальні наукові і дидактичні функції, аналізує, як виникла сучасна наукова картина світу. Вона вимагає узагальнень теоретичних підвалин географії, визначення її ролі в формуванні географічних досліджень, накопичення наукових фактів, знань, польоту географічних ідей [1, 6, 10, 15]. Загальним об'єктом дослідження виступає власне історія географії. Образно кажучи, це географія в минулому світі [15], всі можливі світи [8], географія і географи [7]. В офіційних виданнях історія географії визначена як "наукознавча дисципліна, що досліджує процеси еволюції наукових ідей, творчу діяльність наукових шкіл та окремих учених у галузі географічних наук з метою відтворення цілісної картини історії наукової думки, виявлення концептуальних засад і закономірностей її розвитку" (Бюлетень ВАК України, № 7, 2003). Критеріально-фактологічною базою, на тлі якої розвивається географічна думка, є знакові географічні події, до яких відносять: 1) міжнародні географічні конгреси, національні і регіональні географічні з'їзди, конференції, симпозіуми, наради, круглі столи; 2) комплексні географічні експедиції; 3) територіальні і теоретичні географічні відкриття і узагальнення; 4) створення географічних державних установ і громадських організацій (географічних інститутів і лабораторій, факультетів і кафедр, географічних товариств, асоціацій); 5) вихід наукових монографій, в яких розкриваються нові наукові проблеми, обґрунтовуються нові ідеї, напрями розвитку географії; 6) видання атласів: національних, комплексних, тематичних; 7) бібліографічні географічні публікації; 8) вихід оригінальних підручників для вищих і середніх освітніх закладів; 9) матеріали негеографічних установ, які слу-

гують географічному аналізу природних, соціально-географічних, геоecологічних явищ і процесів в суспільстві, країнах і регіонах.

Об'єктами історико-географічних досліджень стають географічні події різного просторово-часового виміру. Предметне поле історії географії є багатоаспектним, що пов'язано з диференційованістю загальних і регіональних розділів в монографіях і підручниках, важливістю авторських концепцій, різним баченням змісту географії в різних країнах і географічних світах. Очевидно, цим обумовлене твердження, що в ХХ ст. воно залишається мало розробленим в теоретичному і методологічному плані [16]. Подолання цієї ситуації вбачається в обґрунтуванні основних напрямів досліджень, реалізація яких відповідає б суті історії географії як науки: аналіз розвитку географічної думки, трансформація об'єктно-предметного поля ландшафтознавства в часі, процес накопичення наукових фактів. В цьому сенсі історико-географічний вимір має врахувати часові зміни глобальних, регіональних природних і соціальних функцій ландшафтних систем та їх диверсифікації. Сучасні ландшафтні системи – складні природно-антропогенні єднання різних рівнів з накладними чи вмонтованими в них спорудами і видами природокористування. При формулюванні принципів ландшафтознавчого аналізу для цілей регіонального проектування було сформульовано положення про те, що трансформовані в процесі господарської діяльності існуючі і спроектовані ландшафти, ландшафтно-технічні (техногенні) системи – це територіальні об'єкти з диверсифікованими функціями, які можуть регулюватися в процесі природокористування шляхом введення в природні ландшафти нових структурно-функціональних елементів і зв'язків. Саме тому формується нове уявлення про сучасний ландшафт, в якому поєднуються історичні, структурно-системні та функціональні риси існуючих і спроектованих ландшафтно-антропогенних систем. Останні функціонують і функціонуватимуть у заданих і мінливих режимах природокористування. В умовах глобальної антропогенізації ландшафтів на перший план виступають саме існуючі і спроектовані функції ландшафтних систем. З огляду на це необхідно з'ясовувати як збудована ландшафтна (ландшафтно-технічна) система і якими є функціональні зв'язки між її елементами; для чого вона так збудована і придатна і які вона виконує і може виконувати природні і соціально-економічні функції. Сформульоване положення ґрунтується на тому, що в ландшафтній (ландшафтно-технічній системі) наявні природні і технічні (техногенні) елементи виконують (повинні виконувати) притаманні їм функції, зокрема господарські, соціальні. Це дозволяє пов'язувати ландшафтні системи з диверсифікацією виробництва як явища поширення сфери діяльності підприємства переважно з метою зменшення підприємницького ризику.

Серед різних значень терміну "функція" розуміють і спосіб поведінки, завдяки якій об'єкт зберігається, і його – ландшафту – функціональне призначення в природних і природно-антропогенних системах. Функціональна класифікація ландшафтів базується на врахуванні відображення природних і соціально-економічних факторів у функціонально спрямованій антропогенізації ландшафтних систем, класифікації господарських навантажень на ландшафтні системи, що є важливим при вирішенні проблем регіонального природокористування. При розробленні методології обґрунтування регіональних схем і проектів було сформульовано положення про те, що основою типології ландшафтів за функціональними ознаками є характер їхньої виробничої і невиробничої ролі в процесі природокористування. Саме тому необхідно встановлювати не тільки показники ступеня антропогенної трансформації природного ланд-

шафту, але й оцінювати можливості ефективного виконання ним певної соціальної функції, визначати, наскільки він є функціонально довершеним і чи раціонально трансформована його природна структура для виконання даних господарських і соціальних функцій. Таким функціональним підходом має визначатися вибір найбільш оптимального з-поміж інших проєктів раціональної організації ландшафту при екологічно обґрунтованій технології природокористування.

При дослідженні господарського освоєння ландшафтів науковими фактами мають бути результати власне історико-географічних пошуків: знаходження (відкриття) досі невідомих літературних і картографічних документів, описів, архівних матеріалів, рукописів, епістолярної спадщини відомих учених, оприлюднення забутих, заборонених з політичних мотивів і замовчуваних досі імен вчених та їх творів; важливим засобом поповнення фактологічного арсеналу історії географії була б публікація архівів, експедицій відомих дослідників.

Історико-географічні пошуки і розвідки повинні давати можливість простежити долю і достовірність географічних гіпотез і теорій, спираючись на наукові факти і практичний досвід. Однак найважливішим аспектом цих пошуків має бути хронологічний аналіз теоретичної обґрунтованості і практичної значимості географічних ідей, принципів, законів і закономірностей, внеску наукових колективів, окремих вчених у їх формування і реалізацію в наукових монографіях, підручниках і навчальних посібниках, практичній діяльності. Історико-географічний аналіз останньої – суттєвий спосіб оцінки траєкторії і дієвості географічних ідей. Так, свого часу географи-професіонали (або ті, хто себе таким вважав) не до кінця оцінили географічні за своєю суттю ідеї В. Докучаєва, О. Воєйкова, Г. Морозова, А. Краснова про географічний зміст меліорації як засобу відновлення продуктивності ландшафтів. Ідеї цих учених були сприйняті гідро- та лісомеліораторами, а тривалий час їх траєкторія роздвоювалася: меліорація залишалася без географії (залишається і досі без економічної географії), а географія намагається увібрати в себе чи стикуватися із меліорацією (як наукою і практикою) через нові наукові і навчальні дисципліни (меліоративна географія, меліоративне ландшафтознавство, контурно-меліоративне землеробство ландшафтно-екологічний аналіз в меліоративному природокористуванні, ландшафтний аналіз в регіональному проектуванні, основи ландшафтно-екології, оцінка стійкості геосистем до антропогенних навантажень та ін. Географи пройшли повз глибокі розробки В. Вернадського про земні оболонки і геосфери [3].

В. Вернадський розрізняв земні оболонки: біосферу, яка охоплює тропосферу, гідросферу і частину стратосфери (кору вивітрювання) і геосфери: термодинамічні, фазові, хімічні, парагенетичні (в них елементи знаходяться в змінних природних динамічних рівновагах), променеві. Геосфери "вмонтовані" в земні оболонки, мають різкі відмінності за фізичними, хімічними, геохімічними, біологічними властивостями. У їх вертикальному розрізі рельєф "є нижньою межею концентричної оболонки, що відокремлює газову оболонку – повітря – від твердої оболонки – поясів ландшафтів суші, або так званих геохор" [3]. В опублікованій його доповіді стверджується: в біосфері ми розрізняємо такі геосфери: 1) тропосферу; 2) гідросферу, або Світовий океан; 3) континенти і острови, заповнені земним життям, так звані геохори, чи зони ландшафтів, встановлені О. Гумбольдтом; 4) область підземного життя під геохорами і океанами з підземною тропосферою [4].

Аргументація В. Вернадського щодо геосферної структури земних оболонок повинна знайти належне місце в навчальних дисциплінах з географії та ландшафтознавства, історії географії.

Важливим аспектом історико-географічних досліджень виступає оцінка рівня унаслідкованості економічних функцій ландшафтів. Так, про історичну унаслідкованість урболандшафтних функцій свідчить той незаперечний факт, що від заснування Києва і до 19 ст. кожна частина міста виконувала певні функції в залежності від придатності ландшафтів до виконання цих функцій [18]. Ця загальна тенденція зберігалася до часу, коли з'явилися умови безконтрольної зміни функцій ландшафтів (міська, шляхова, дачна забудова), ігнорування їх геоекологічних і природоохоронних функцій (збудова руслових островів, наживи руслового алювію під приватну забудову). Отже, унаслідкованість урбаністичних функцій ландшафтів повинна стати критерієм їх збереження чи переведення в інші через категорії земель (за їх призначенням).

Сучасні ландшафти – сегменти ландшафтно-сфери і водночас основні складники національної природної, історико-культурної, етнологічної спадщини. У системі збереження ландшафтного різноманіття виняткову позицію повинні зайняти категорії національних ландшафтів. Національні ландшафти поєднують в собі риси, типові для природних, природно-господарських умов України, та унікальні доміанти сучасного і минулого архітектурно-ландшафтного, етноландшафтного, історико-ландшафтного наповнення. Вони є народним надбанням і потребують професійного дослідження та ідентифікації.

Висновки. Історико-географічні дослідження є важливим інструментом самопізнання науки, діяльності вчених, колективів географів, які здобувають нові знання. Історія географії – невід'ємна складова професійної культури, прогнозу розвитку науки географії, засіб "маркетингу на ринку географічної праці" [15]. Об'єктно-предметне поле історії географії вбирає в себе не тільки історію відкриттів нових земель, формування і змін наукових шкіл, а також і те, як співвідносилися в часі теоретичні і прикладні дослідження, відбувалося впровадження географії в економіку, соціальне життя і культуру, теорію і практику вузівської і шкільної географічної освіти.

1. Богучаров В. Г. История географии. – М., Ростов Н/Д, 2004.
2. Веклич М. Ф. Основы палеоландшафтоведения. – К., 1990.
3. Вернадский В. И. Геосферы. История марганца. Энергия геосфер // Избранные сочинения. – Т. 1. – М., 1954. – С. 61-73.
4. Вернадский В. И. Выбранные работы. Про геологические оболочки Земли как планеты. – К., 1969.
5. Воробай Л. И. Историческая география // Географическая энциклопедия Украины: В 3-х т. / Редкол. О. М. Маринич (відповід. ред.) та ін. – К., 1990. – Т. 2. – С. 85.
6. Геттнер А. География, ее история, сущность и методы. – Л., М., 1930.
7. Грегори К. География и географы: физическая география. Пер. с англ. / Под ред. А. Ю. Ретеюма и Л. Р. Серебрянского. – М., 1988.
8. Джеймс П., Мартин Дж. Все возможные миры: Пер. с англ. / Под ред. А. Г. Исаченко. – М., 1988.
9. Жекулин В. С. Историческая география: предмет и методы. – Л., 1982.
10. Жупанский Я. И. История географии в Украине. – К., 2006.
11. Историческая география: початок XXI сторіччя: 36 наук. праць. – Вінниця, 2007.
12. Кедров Б. Принцип историзма в его приложении к системному анализу развития науки // Системные исследования. Ежегодник. – М., 1974. – С. 5-19.
13. Колпи П. В. Логические основы науки. – К., 1968.
14. Круль В. П. Ретроспективная география поселень Західної України. – Чернівці, 2004.
15. Максаковский В. П. Историческая география мира. – М., 1997.
16. Преображенский В. С., Александрова Т. Д., Максимова Л. В. География в меняющемся мире. Век XX. Побуждение к размышлению. – М., 1997.
17. Романчук С. П. Историческое ландшафтознание: теоретико-методологические засадки та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування. – К., 1998.
18. Рудницький С. Про становище історичної географії в системі сучасного землезнання // Історія української географії. – 2003. – Вип. 8. – С. 45-51.
19. Шищенко П. Г., Романчук С. П., Шур Ю. В. Містобудівне освоєння ландшафтів території Києва // Вісник Київського університету. Географія. – 1987. – Вип. 29. – С. 3-11.

Надійшла до редколегії 27.08.2007